

Dariusz
Libionka

Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie

PAŃSTWOWE
MUZEUM
NA MAJDANKU

PAŃSTWOWE
MUZEUM
NA MAJDANKU

DARIUSZ LIBIONKA

Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie

Zarys problematyki

Państwowe Muzeum na Majdanku
Lublin 2017

Redakcja

Beata Bińko

Indeksy

Jakub Chmielewski, Magdalena Petruk, Lech Remiszewski

Projekt okładki

Izabela Tomaszewicz

Skład i łamanie

Marcin Kozidrak

Na okładce wykorzystano zdjęcie z Narodowego Archiwum Cyfrowego

© Copyright by Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin 2017

ISBN 978-83-62816-35-4

Państwowe Muzeum na Majdanku
ul. Droga Męczenników Majdanka 67
20-325 Lublin
www.majdanek.eu

Druk

Drukarnia Akapit Sp. z o.o.
ul. Węglowa 3, Lublin

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I U progu „ostatecznego rozwiązania”	12
Adolf Hitler i nazizm	15
Polożenie Żydów w III Rzeszy	19
W przededniu wojny	24
Rozdział II Sytuacja Żydów na okupowanych ziemiach polskich (wrzesień 1939–czerwiec 1941)	28
Polska pod okupacją niemiecką	31
Wrzesień 1939	31
Ziemie wcielone do Rzeszy	34
Generalne Gubernatorstwo	36
Polityka niemiecka wobec ludności polskiej	38
Pierwsze próby „rozwiązania kwestii żydowskiej”	41
Deportacje z ziem wcielonych do GG	41
Utworzenie getta w Łodzi	44
Judenraty	46
Antyżydowskie rozporządzenia w GG	47
System pracy przymusowej	50
Tworzenie gett	53
Plan „Madagaskar”	53
Pierwsze getta w GG	54
Utworzenie getta w Warszawie	55
Getta w dystrykcie krakowskim	58
Getta w dystryktach radomskim i lubelskim	60
Administracja żydowska	61
Reakcje – działalność społeczna i polityczna Żydów	63
Rozdział III W kierunku „ostatecznego rozwiązania”	66
Nowa faza prześladowań	69
Wojna niemiecko-sowiecka i Einsatzgruppen	69
Lokalne pogromy	71
Zbrodnie Einsatzgruppen	73
Sytuacja Żydów na terenie przedwojennych województw wschodnich	74
Okręg Białystok	74
Wileńszczyzna i Nowogródzczyzna	76
Dystrykt Galicja	77
Zaostrzenie polityki wobec Żydów w GG	79

Wokół decyzji o eksterminacji Żydów europejskich	83
Jesień 1941	83
Konferencja w Wannsee	86
Akcja „Eutanazja”	87
Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem	
i początek zagłady w Kraju Warty	89
Rozdział IV Nazistowskie plany eksterminacyjne w GG	
i pierwsza faza akcji „Reinhardt”	92
Przygotowania	95
Misja Odila Globocnika	95
Sztab „przesiedleńczy”	97
Budowa obozu zagłady w Belżcu	100
Oddziały pomocnicze	102
Rola kolei	104
Rola niemieckiej administracji cywilnej w GG	105
Pierwszy miesiąc masowej eksterminacji (16 marca – 14 kwietnia 1942)	107
Zwiastuny	107
Wysiedlenia z Lublina i dystryktu lubelskiego	108
Deportacje Żydów z zagranicy. Flugplatz, getta tranzytowe i KL Lublin	113
„Akcja wysiedleńcza” ze Lwowa i z dystryktu Galicja	117
Fabryka śmierci w Belżcu	118
Rozszerzenie obszaru Zagłady (maj–czerwiec 1942)	120
Sobibór i kolejne deportacje z Lubelszczyzny	120
Wysiedlenia z Krakowa i okolicy	127
Obozy zagłady w opisach polskiej prasy konspiracyjnej	128
Rozdział V Druga faza akcji „Reinhardt”	130
Deportacje z dystryktu warszawskiego i radomskiego	
(lipiec–październik 1942)	133
Przygotowania i budowa obozu zagłady w Treblince	133
Sytuacja w getcie warszawskim	136
„Wielka akcja deportacyjna”	138
Zagłada na prowincji dystryktu warszawskiego	144
Organizacje bojowe w getcie warszawskim	146
Początek deportacji z dystryktu radomskiego	149
Fabryka śmierci w Treblince	155
Wznowienie deportacji do Belżca i Sobiboru (lipiec–grudzień 1942)	159
Deportacje do Belżca	159
Dystrykt krakowski	160
Dystrykt Galicja	163
Dystrykt Lubelski	166
Deportacje do Sobiboru	169
Zagłada getta na Majdanie Tatarskim w Lublinie	
i komory gazowe Majdanka	171
Kolejne deportacje do Treblinki (jesień 1942)	173
Północna Lubelszczyzna	173
Żydzi z zagranicy	175
Deportacje z Okręgu Białystok	176
Żniwo śmierci	179

Rozdział VI Kontynuacja masowego mordu	182
Pierwsze miesiące 1943	185
Getta szczątkowe w GG	185
Wznowienie wysiedleń z Okręgu Białystok	186
Zagłada gett szczątkowych w dystrykcie radomskim	188
Getto warszawskie i dystrykt warszawski	188
Powstanie w getcie warszawskim	191
Przebieg walk	191
Polskie reakcje	196
Losy ostatnich skupisk żydowskich w GG	199
Lubelszczyzna	199
Obozy i getta szczątkowe	199
Transporty z getta warszawskiego	202
Obozy pracy w Poniatowej, Trawnikach i Budzynie	203
Ostatnie dni getta w Krakowie i obóz pracy w Płaszowie	205
Zakończenie eksterminacji w dystrykcie Galicja	207
W obozach zagłady akcji „Reinhardt”	211
Zamknięcie obozu w Bełżcu	211
Deportacje z Holandii i Francji do Sobiboru	212
Deportacje z Jugosławii i Grecji do Treblinki	215
Konspiracja i bunt w Treblince	217
Rozdział VII Końcowa faza akcji „Reinhardt”	220
Zagłada getta w Białymstoku	223
Ostatnie transporty i bunt w Sobiborze	225
Operacja „Erntefest”	228
Likwidacja obozów pracy w dystryktach krakowskim i galicyjskim	230
Zacieranie śladów zbrodni w Treblince i Sobiborze	231
Bilans akcji „Reinhardt”	233
Grabież mienia	233
Liczba ofiar	236
Rozdział VIII Zakończenie eksterminacji w GG	240
Ostatnie obozy pracy	243
Dystrykt lubelski	243
Płaszów	244
Dystrykt radomski	245
„Gęsiówka”	246
„Trzecia faza Zagłady”	248
Losy niemieckich sprawców	259
Wykaz skrótów	265
Bibliografia	267
Źródła	267
Artykuły i opracowania	269
Indeks osobowy	276
Indeks miejscowości	286

Wstęp

W nocy z 16 na 17 marca 1942 r. rozpoczęła się akcja „Reinhardt”. Kryptonim ten oznaczał masową eksterminację Żydów przeprowadzoną przez niemieckich i austriackich¹ nazistów na obszarze utworzonego w październiku 1939 r. z części okupowanych ziem polskich Generalnego Gubernatorstwa (GG). Między marcem 1942 a listopadem 1943 r. w komorach gazowych Bełżca, Sobiboru i Treblinki poniosło śmierć około półtora miliona Żydów, w większości obywatele II Rzeczypospolitej. Kolejne setki tysięcy straciły życie w gettach, obozie koncentracyjnym na Majdanku, obozach pracy, podczas wielu masowych egzekucji towarzyszących „akcjom deportacyjnym” i obław. Wśród ofiar byli nie tylko Żydzi zamieszkali na terenie GG, lecz także Żydzi z zaanektowanej później Białostoczczyzny oraz obywatele wielu państw europejskich. Akcja „Reinhardt” to jeden z najbardziej przerażających epizodów w historii XX w. W ciągu zaledwie kilkunastu miesięcy wielowiekowa historia polskich Żydów została gwałtownie i ostatecznie przerwana.

Książka, zawierająca syntetyczny opis Zagłady w GG, jest adresowana do czytelników niebędących badaczami tego tematu. Mimo istnienia obszernej literatury specjalistycznej, dotyczącej różnych aspektów tego zagadnienia – autorów krajowych i zagranicznych – podobnego opracowania dotychczas w Polsce brakowało. Narracja prowadzona jest w układzie problemowo-chronologicznym, a jednym z najważniejszych zadań, jakie sobie wyznaczyłem, jest przedstawienie faktografii w sposób uporządkowany. Nie jest to kwestia bez znaczenia. Jak wynika z badań przeprowadzonych na zlecenie Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku w 2009 r., na Treblinkę, największy obóz akcji „Reinhardt”, jako miejsce zagłady Żydów wskazało 13,8% Polaków, na Sobibór 1,9%, na Bełżec zaś zaledwie 0,9%!²

Punktem wyjścia narracji jest zaprezentowanie ideologii nazistowskiej, stanowiącej rdzeń i warunek konieczny polityki eksterminacyjnej, oraz przybliżenie

1 Austria od marca 1938 r. znajdowała się w granicach Rzeszy Niemieckiej, Austriacy stali się więc obywatelami niemieckimi, niemniej austriaccy narodowi socjaliści związali się z ruchem jeszcze w niepodległym państwie i szczególnie w kontekście ich udziału w akcji „Reinhardt” warto zwrócić na to uwagę.

2 Zob. Lech M. Nijakowski, *Pamięć o II wojnie światowej a relacje Polaków z innymi narodami*, w: Piotr T. Kwiatkowski, Lech M. Nijakowski, Barbara Szacka, Andrzej Szpociński, *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, wstęp Paweł Machcewicz, komentarz historyka: Marcin Kula, Gdańsk–Warszawa 2010, s. 277.

sytuacji Żydów w III Rzeszy. Główne partie książki dotyczą lat 1942–1943, kiedy większość polskich Żydów została wymordowana. Niewielka objętość publikacji i ogrom tematu wymusiły istotne skróty i ograniczenia. Nie zajmuję się, poza koniecznym minimum, sytuacją na ziemiach wcielonych do Rzeszy, historią obozu zagłady Auschwitz-Birkenau czy wreszcie europejskim kontekstem prześladowań Żydów. Wyjątkiem są kwestie wiążące się bezpośrednio z działaniami eksterminacyjnymi na terenie GG. Nie piszę również ani o sytuacji Żydów w dwudziestoleciu międzywojennym, o okupacji sowieckiej w okresie wrzesień 1939 – czerwiec 1941 r., ani o okresie tużpowojennym. Koncentruję się przede wszystkim na działaniach sprawców i mechanizmie zagłady, o wiele mniej piszę o reakcjach Żydów, wyjąwszy konspirację i powstanie w getcie warszawskim. Więcej miejsca poświęciłem postawom i reakcjom ludności chrześcijańskiej, z zastrzeżeniem, że gruntowne omówienie tego zagadnienia wykracza poza ramy tej książki. Pierwotnie praca miała być oparta wyłącznie na literaturze i źródłach drukowanych, ale przy niektórych zagadnieniach konieczne okazało się przywołanie niepublikowanych dokumentów i relacji.

Nawet przy zawężeniu narracji tylko do obszaru GG nie było możliwe opisanie ogromu zniszczenia. Działaniami nazistów dotknięte zostały wszystkie bez wyjątku społeczności żydowskie. Każdy Żyd, niezależnie od płci, wieku, miejsca zamieszkania, zawodu i pozycji społecznej, stawał się ofiarą zorganizowanych prześladowań. Rynki większości miast i miasteczek na obszarach należących do GG i każda większa stacja kolejowa zmieniały się w latach 1942–1943, czy to na kilka dni, czy na wiele miesięcy, w czarny punkt na mapie Zagłady. Po żydowskich mieszkańcach nie pozostał często żaden ślad. Z uwagi na rolę, jaką Lubelszczyzna odgrywała w nazistowskich planach eksterminacyjnych, poświęcam temu regionowi szczególnie wiele miejsca. Podobnie jest z Warszawą, będącą największym w Europie skupiskiem żydowskim. Wprawdzie moim zamiarem było przedstawienie sytuacji na obszarze kraju tworzącym GG, lecz dzieje niektórych miejscowości musiałem zawrzeć w krótkim akapicie, a innych, zwłaszcza tych mniejszych, w ogóle nie wymieniam.

W książce, podobnie jak w większości tekstów o Zagładzie, nie sposób było uniknąć demona statystyki, sformułowań o „wysiedleniu 10 tysięcy”, „transporcie liczącym 5 tysięcy” itp., a także określeń: „akcja”, „likwidacja getta”, „wysiedlenie”, pod którymi ukrywa się z jednej strony niezawinione i niezmierzone cierpienie ofiar, z drugiej zaś równie niezmierzone zbrodnie i okrucieństwo.

Rozdział I

U progu

„ostatecznego rozwiązania”

ADOLF HITLER I NAZIZM

Termin „antysemityzm” narodził się w latach siedemdziesiątych XIX w. w Niemczech, skąd szybko rozpowszechnił się po całej Europie. Pojęcie to oznaczało nowy, uzasadniony rasowo rodzaj nienawiści do Żydów, w znaczący sposób odmienny od tradycyjnej nienawiści, opisywanej w kategoriach religijnych¹. Cechy żydowskie traktowano jako niezbywalne, Żydem nie można było przestać być, nie zmieniała tego konwersja religijna. Pojawienie się ruchów antysemickich było reakcją na zachodzące wówczas w świecie procesy modernizacyjne, demokratyzację i sekularyzację, niosące ze sobą równouprawnienie Żydów. Antysemici z jednej strony ogłaszali fiasko polityki asymilacji, a z drugiej opisywali Żydów, uznanych za głównych beneficjentów zachodzących zmian, jako śmiertelne zagrożenie we wszystkich dziedzinach życia. Żydzi byli przedstawiani jako rzecznicy skrajnej lewicy oraz ateści i równocześnie jako promotorzy kapitalizmu. Wszędzie „wpływy żydowskie” oceniano jako „destrukcyjne”. Antysemici ostrzegali, że integracja Żydów musi się zakończyć katastrofą, i nawoływali do „rozwiązania kwestii żydowskiej”, rozumiejąc przez to zakwestionowanie równouprawnienia. Jednak na przełomie XIX i XX w. antysemityzm w Niemczech nie odgrywał znaczącej roli w życiu politycznym. Partie antysemickie były niewielkie, ich wpływy zaś ograniczone. Inaczej działo się we Francji, głęboko podzielonej sprawą Dreyfusa, oficera bezpodstawnie oskarżonego o szpiegostwo na rzecz Niemiec. Apogeum tego konfliktu przypadło na lata 1898–1899.

Antysemityzm był rozpowszechniony w carskiej Rosji, przez którą od początku lat osiemdziesiątych XIX w. przetaczały się kolejne fale antyżydowskiej przemocy. Do pierwszych pogromów doszło po zabójstwie przez członków organizacji Narodna Wola cara Aleksandra III w 1881 r. Niektóre z tych pogromów były organizowane, większość wybuchła spontanicznie. W 1903 r. miejscem krwawego pogromu stało się miasto Kiszyniów. Śmierć poniosło ponad 40 osób, a kilkaset odniosło rany. Pogromy spowodowały falę emigracji Żydów na Zachód i do Stanów Zjednoczonych. Kolejne pogromy rozlały się po Rosji i Królestwie Polskim w burzliwych latach rewolucji 1905–1906. Co nie mniej ważne, w Rosji obowiązywało antyżydowskie ustawodawstwo, a Żydzi musieli mieszkać w tzw. strefie osiedlenia, pokrywającej się mniej więcej z granicą pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej. W Petersburgu i Moskwie mogli mieszkać jedynie posiadacze specjalnych zezwoleń. Carska policja polityczna Ochra na spreparowała osławione

1 W języku polskim dostępna np. klasyczna praca Léona Poliakova, *Historia antysemityzmu*, t. 1: *Epoka wiary*, tłum. Agnieszka Rasińska-Bóbr, t. 2: *Epoka nauki*, tłum. Agnieszka Rasińska-Bóbr, Oskar Hedemann, Kraków 2008.

Protokoły mędrców Syjonu, broszurę przypisującą Żydom dążenie do ustanowienia światowej dominacji, która miała się stać niebawem jednym z najważniejszych tekstów europejskiego antysemityzmu².

Jednym z najważniejszych ośrodków antysemitycznych był Wiedeń, w którym mieszkało około 200 tys. Żydów, wśród nich wielu przybyszów z Galicji. To właśnie w stolicy cesarstwa austro-węgierskiego kształtowały się poglądy Adolfa Hitlera. Urodzony w 1889 r. w Linzu, przybył do stołecznego miasta w 1907 r. i mieszkał tam przez siedem lat, mając się różnych dorywczych zajęć. Bez powodzenia starał się dostać do Akademii Sztuk Pięknych. Nie został przyjęty z braku talentu. Sporo czytał. Podziwiał zwłaszcza burmistrza Karla Luegera, wybitnego mówcę, stojącego na czele założonej przez siebie Austriackiej Partii Chrześcijańsko-Społecznej o jasno określonej antysemitycznej linii. Jak Hitler napisał później w autobiografii *Mein Kampf*, w Wiedniu stał się „fanatycznym antysemitą”³. Z tego okresu nie zachowały się jednak żadne jego wypowiedzi na temat Żydów. Wojnę spędził w szeregach armii niemieckiej na froncie zachodnim. Został ranny, lecz nie awansował. Po jej zakończeniu trafił do Monachium, gdzie związał się z działającymi tam środowiskami nacjonalistycznymi. We wrześniu 1919 r. wstąpił do powstałej kilka miesięcy wcześniej Niemieckiej Partii Robotniczej (Deutsche Arbeiterpartei, DAP). Niebawem, między innymi dzięki swym zdolnościom oratorskim, stanął na jej czele. Z jego pierwszej znanej wypowiedzi na temat Żydów wynika, że jego poglądy były już wówczas w pełni ukształtowane. Hitler deklarował się jako zwolennik „rozumowego” antysemityzmu, przez który rozumiał zwalczanie „przywilejów” Żydów raczej za pomocą ustaw niż pogromów. Ostatecznym celem miało być nieodwracalne usunięcie Żydów (*Entfernung*). Czym ma być owo „usunięcie”, nie sprecyzował. Hitler stosował kategorie rasowe: „Wśród nas żyje – dowodził – nieniemiecka, obca rasa, nieskłonna ani też niebędąca w stanie poświęcić swej rasowej odrębności, wyrzec się własnych uczuć, własnego sposobu myślenia i dążeń; a mimo to mająca wszelkie prawa polityczne, takie same jak my. [...] Wszystko to jest dla niego [Żyda] tylko środkiem do celu – zaspokojenia żądzy pieniądza i władzy. Skutkiem jego działalności będzie rasowa gruźlica narodów”⁴. Wkrótce Żydzi stali się obsesją Hitlera i jednym z najważniejszych elementów jego światopoglądu.

2 O powstaniu i recepcji tego tekstu zob. Janusz Tazbir, *Protokoły Mędrców Syjonu. Autentyk czy falsyfikat*, Warszawa 2003.

3 Na temat poglądów Hitlera istnieje ogromna literatura. Zob. np. Ian Kershaw, *Hitler, Niemcy i ostateczne rozwiązanie*, tłum. Robert Bartold, Poznań 2010; zwięzła charakterystyka: Raul Hilberg, *Sprawcy, ofiary, świadkowie*, tłum. Jerzy Giebułtowski, Warszawa 2007, s. 17–39.

4 Wywody te mają formę listu. Cyt. za: Joachim Fest, *Hitler*, t. 1: *Droga do władzy*, tłum. Dorota Kucharska, Beata Szymańska, Władysław Jeżewski, Warszawa 1995, s. 130.

Program jego partii, która wkrótce miała zmienić nazwę na Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP), został ogłoszony 24 lutego 1920 r. Ten 25-punktowy dokument zawierał kilka zapisów dotyczących Żydów. Kluczowy był punkt 4, głoszący, że „obywatelami państwa” mogą być wyłącznie „rodowici Niemcy”. Członkiem wspólnoty narodowej, *Volksgenosse*, mógł być wyłącznie „ten, kto ma krew niemiecką, niezależnie od wyznania”. „Żaden Żyd nie może być przeto *Volksgenosse*”. Przysługiwać im może status gościa, normowany ustawodawstwem o obcokrajowcach (punkt 5). Nie mogą sprawować żadnych urzędów w administracji państwowej i lokalnej (punkt 6). W sytuacji zagrożenia „możliwości zarobku i życia” obywateli należy wywalić z Rzeszy członków obcych narodowości (punkt 7). Ci zaś, którzy przybyli do Niemiec po wybuchu wojny (2 sierpnia 1914 r.), mieli zostać usunięci natychmiast (punkt 8). Postulowano również, by „redaktorami pism niemieckich mogli być wyłącznie [członkowie] *Volksgenosse*” (punkt 23).

Antysemicka agitacja stała się ważnym, choć nie jedynym, czynnikiem mobilizacji i oddziaływania NSDAP. W większości wystąpień publicznych Hitlera Żydzi byli obarczani odpowiedzialnością za klęskę wojenną, stając się uosobieniem największego wroga. Agresję kierowano w pierwszej kolejności przeciwko Żydom ze Wschodu (*Ostjuden*), którzy po wojnie znaleźli się na obszarze Niemiec. Na początku lat dwudziestych dużą rolę w propagandzie antyżydowskiej zaczął odgrywać stereotyp „żydokomuny”, zgodnie z którym to głównie Żydzi formowali wszelkie ruchy rewolucyjne, w tym bolszewicki. „Za każdym złem, które spotkało Niemcy albo im groziło, stał Żyd” – podsumował jeden z biografów Hitlera istotę jego poglądów⁵. Antyżydowską agitację prowadziła prasa NSDAP, szczególnie organ prasowy partii, dziennik „*Völkischer Beobachter*” (Obserwator volkistowski), a przede wszystkim redagowany przez Juliusa Streichera (1885–1946) tygodnik „*Der Stürmer*” (Szturmowiec). Pismo to, wychodzące od 1923 r., wyróżniał patologiczny antysemityzm, odwołujący się również do średniowiecznych przesądów, połączony z wezwaniami do antyżydowskiej przemocy. Znakiem rozpoznawczym tygodnika były antysemickie karykatury.

Wszystkie antysemickie wywody zostały ujęte w spójny system na kartach autobiografii Hitlera pisanej w więzieniu w Landsbergu, dokąd trafił po nieudanej próbie przejęcia władzy 8–9 listopada 1923 r. (pucz monachijski). Hitler przedstawiał konflikt z Żydami jako wieczny, dowodził, że „broniąc się przed Żydem”, działa „zgodnie z intencją przepotężnego Stwórcy”. Mówił już nie o wysiedleniu, lecz o „wytępieniu” Żydów, określanych mianem „szkodników” i „zarazy”. Owo

5 Ian Kershaw, *Hitler*, t. 1: 1889–1936. *Hybris*, tłum. Przemysław Bandel, Poznań 2001, s. 133.

nagromadzenie epitetów z dziedziny parazytologii nie było niczym nadzwyczajnym na tle ówczesnej publicystyki antyżydowskiej. Tym, co wyróżniało Hitlera, był skrajny radykalizm. Jego obsesją stały się „rasowa czystość” i dominacja „rasy aryjskiej”. Stwierdził, że istnieje tylko jeden sposób pozbycia się Żydów – siłą („za pomocą miecza”). Oskarżając Żydów o spowodowanie klęski Niemiec w 1918 r., dochodził do radykalnej konkluzji: „Gdyby się było na początku wojny i w czasie jej trwania raz potrzymano pod trującym gazem dwanaście lub piętnaście tysięcy tych hebrajskich szkodników narodowych, tak jak na polu walki znieść to musiało setki tysięcy naszych najlepszych robotników ze wszystkich warstw i zawodów – wówczas milionowa ofiara frontu nie byłaby daremna. Przeciwnie: pozbycie się we właściwym czasie dwunastu tysięcy łotrów byłoby może uratowało życie milionom porządnym i cennym dla przyszłości Niemców”⁶. Była to aluzja do użycia broni chemicznej na froncie zachodnim, najpierw przez Niemców, 22 kwietnia 1915 r. pod Ypres, a następnie przez wojska ententy. Jedną z ofiar takiego ataku był sam Hitler, który w wyniku zetknięcia się z gazem musztardowym jesienią 1918 r. na pewien czas stracił wzrok. Cytowany fragment *Mein Kampf* bywa przywoływany przez badaczy dowodzących, że zamiarem Hitlera od początku była masowa eksterminacja. Pewne jest, że około 1925 r. wykrystalizowały się główne dążenia polityczne Hitlera. Jednym z nich, oprócz zapewnienia Niemcom hegemonii w Europie i zdobycia „przestrzeni życiowej” (*Lebensraum*), było „usunięcie Żydów”⁷.

Po wyjściu Hitlera na wolność NSDAP rosła w siłę. W 1929 r. liczyła już ponad 100 tys. członków. Wzrastała też rola umundurowanych bojówek partyjnych o nazwie Oddziały Szturmowe NSDAP (Sturmabteilungen, SA), których zadaniem była najpierw ochrona partyjnych wieców i zgromadzeń, a później zwalczanie przeciwników politycznych. O ostatecznym sukcesie wyborczym partii przesądził kryzys gospodarczy, w jakim pogrążyły się Niemcy. W wyborach do Reichstagu w 1930 r. partia Hitlera uzyskała ponad 18% głosów. Pełnię władzy uzyskała trzy lata później, stając się największą partią w Niemczech. Po objęciu przez Hitlera urzędu kanclerza Rzeszy 30 stycznia 1933 r. antysemityzm stał się ideologią państwową.

6 Pierwsza część *Mein Kampf* została wydana w 1925 r., druga rok później.

7 Ian Kershaw, *Hitler, Niemcy i ostateczne rozwiązanie*, tłum. Robert Bartold, Poznań 2010, s. 124–125.

POŁOŻENIE ŻYDÓW W III RZESZY

Żydzi niemieccy stanowili około jednego procenta ogółu mieszkańców (około 600 tys.), zamieszkiwali głównie miasta i byli w większości całkowicie zasymilowani. Istniały liczne i prężnie działające instytucje religijne i kulturalne. Tysiące Żydów służyło podczas wojny światowej w armii. W ciągu kilku lat polityka państwa doprowadziła do podjęcia podstaw egzystencji tej społeczności. Prowadzono tę politykę konsekwentnie. 1 kwietnia 1933 r. NSDAP proklamowała ogólnokrajowy antyżydowski bojkot. Victor Klemperer, mieszkający w Dreźnie profesor literatury, zapisał w swoim dzienniku: „Część sklepów zamknięta; przed nimi członkowie SA z trójkątnymi tablicami «Kto kupuje u Żyda, ten popiera bojkot Niemiec i niszczy niemiecką gospodarkę». – Ludzie tłumnie szli na Prager Strasse i przyglądali się temu. To był ten bojkot. [...] Banków to nie objęło. Ale adwokatów, lekarzy bojkotowano. Dzień później dali sygnał do odwrotu: odniesiono sukces, a Niemcy są «wspaniałomyślne»”⁸. Mimo „zaleceń” szturmowcy tłukli szyby w żydowskich lokalach, bili i poniżali ich właścicieli. Jednym z powodów zaprzestania bojkotu stały się zagraniczne reakcje. Cele nazistów, z czego niewiele wówczas zdawało sobie sprawę, były o wiele szerszej zakrojone. Przyjmowano kolejne antyżydowskie regulacje prawne. Dziennik Klemperera zawiera kronikę tych działań, zapis życia codziennego niemieckich Żydów, a przede wszystkim analizę języka III Rzeszy⁹. Jego status jako protestanta, weterana wojennego, a wreszcie męża „Aryjki” stawiał go w sytuacji uprzywilejowanej. Pierwsze restrykcje dotknęły go z pewnym opóźnieniem. Nie został też, tak jak wielu niemieckich Żydów, deportowany „na Wschód”. Podstawą działań niemieckiej biurokracji było wprowadzone przez ministerstwo spraw wewnętrznych Rzeszy rozróżnienie na „Aryjczyków” i „nie-Aryjczyków”. Za „nie-Aryjczyków” uznano tych, którzy mieli przynajmniej jednego żydowskiego (wyznającego judaizm) dziadka. Stosując to kryterium, rozpoczęto czystki w służbie państwowej i szkolnictwie na podstawie nowej ustawy o służbie cywilnej. Początkowo, na skutek sprzeciwu m.in. ze strony prezydenta Rzeszy Paula von Hindenburga, czystki nie objęły weteranów wojennych. Po jego śmierci w sierpniu 1934 r. naziści mieli ułatwione zadanie. Ustrój państwa już wtedy uległ całkowitej zmianie. Hitler uzyskał specjalne pełnomocnictwa i rządził za pomocą dekretów. Partie polityczne zostały rozwiązane lub

8 Victor Klemperer, *Chcę dawać świadectwo do końca. Dzienniki 1933–1938*, t. 1, tłum. Anna i Antoni Klubowie, Kraków 2000, s. 15.

9 W 1947 r. Klemperer opublikował wnikliwe studium na ten temat (wyd. polskie: *LTI [Lingua Tertii Imperii]. Notatnik filologa*, tłum. i przypisami opatrzył Juliusz Zychowicz, Kraków–Wrocław 1983; wyd. 3 rozszerzone, Warszawa 2014).

całkowicie zmarginalizowane. Działacze partii opozycyjnych trafiali do aresztów i więzień oraz do utworzonego w celu represjonowania przeciwników politycznych obozu koncentracyjnego w Dachau niedaleko Monachium. 29–30 czerwca 1934 r. doszło do znaczącej zmiany w ruchu narodowosocjalistycznym. Przywódcy SA zostali na rozkaz Hitlera zamordowani (tzw. noc długich noży), a sama organizacja straciła na znaczeniu. Wzrosła natomiast rola paramilitarnej organizacji o nazwie Sztafety Ochronne (die Schutzstaffel der NSDAP, SS) i jej dowódcy Heinricha Himmlera (1900–1945), noszącego tytuł Reichsführera SS, który miał wkrótce stać się zwierzchnikiem całej policji niemieckiej. Był on drugim obok Hitlera decydem w sprawach żydowskich¹⁰. Rosło również znaczenie jego bezpośredniego podwładnego, Reinharda Heydricha (1904–1942), stojącego na czele Służby Bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst, SD) i Tajnej Policji Państwowej (Geheime Staatspolizei, Gestapo).

Bardziej szczegółowo określały status Żydów przygotowane na polecenie Hitlera ustawy „O obywatelstwie Rzeszy” i „O ochronie krwi niemieckiej i niemieckiej czci”, ogłoszone 15 września 1935 r. podczas zjazdu NSDAP (*Parteitag*) w Norymberdze, jednogłośnie uchwalone przez Reichstag, nazwane ustawami norymberskimi. W miejsce kategorii „nie-Aryjczyk” wprowadzono kategorię „Żydzi”, za których uznano osoby mające przynajmniej trzech żydowskich dziadków. Mieli oni być całkowicie wykluczeni ze społeczeństwa. Odrębnie potraktowano „mieszkańców” (*Mischlinge*), którym przyznano „obywatelstwo tymczasowe”. Zabraniano małżeństw mieszanych, a nawet współżycia między „Żydami a obywatelami krwi niemieckiej lub pokrewnej”, zatrudniania przez Żydów w gospodarstwach domowych „obywateli krwi niemieckiej”, Żydom zakazano też wywieszania flag narodowych w święta państwowe. Kilka tygodni później wydano szczegółowe rozporządzenia dotyczące Mischlingów. Wyodrębniono wśród nich dwie kategorie, w zależności od liczby żydowskich dziadków (określono ich jako mieszkańców pierwszego lub drugiego stopnia). Odtąd każdy Niemiec starający się o jakiekolwiek stanowisko państwowe zobowiązany był do przedstawienia swego drzewa genealogicznego.

Ustawowe wyodrębnienie Żydów umożliwiało coraz ściślejszą ich izolację oraz wprowadzanie kolejnych restrykcji i zakazów. Pod pretekstem zabezpieczenia przed „wplywami żydowskimi” usunięto już Żydów ze szkół i uniwersytetów, redakcji i wydawnictw, przemysłu filmowego i życia teatralnego. Teraz podjęto bardziej zdecydowane środki mające na celu „aryzację gospodarki”, to znaczy przejęcie ich własności. Początkowo Żydzi mogli sprzedawać swoje mienie, zawsze

10 Najpełniejsza biografia zob.: Peter Longerich, *Himmler. Buchhalter śmierci*, tłum. Sebastian Szymański, Jarosław Skowroński, Warszawa 2014.

jednak grubo poniżej realnej wartości, później wprowadzono przymusowe jego oddawanie. Część firm przejmowana była przez państwo i „Aryjczyków”, niektóre firmy, zwłaszcza mniejsze, ulegały likwidacji. Tysiące Żydów pozbawionych możliwości funkcjonowania decydowało się w tej sytuacji na emigrację. Polski konsul donosił z Lipska, jak w praktyce wyglądał taki proceder: „Amator na przedsiębiorstwo żydowskie zainteresowuje czynniki partyjne, jak np. Arbeitsfront [Front Pracy], które zaczynają właściciela Żyda prześladować i szykanować, a publiczność odstraszać od sklepu. Kończy się zaproponowaniem sprzedaży firmie niemieckiej, która w tych okolicznościach staje się za niewielkie pieniądze właścicielem kwitnącego najczęściej przedsiębiorstwa handlowego lub przemysłowego. W taki sam sposób przechodzą w ręce niemieckie nieruchomości”¹¹.

Polityka nazistów wobec Żydów weszła w nową fazę po przyłączeniu (*Anschluss*) Austrii do Rzeszy 11 marca 1938 r. W kraju tym mieszkało wówczas około 185 tys. Żydów, większość w Wiedniu. Z miejsca poddano ich fizycznej i psychicznej presji. Wiedeń zalała fala przemocy. Miejscowi naziści atakowali Żydów i zmuszali do czyszczenia ulic oraz wykonywania podobnych upokarzających prac. Według kryteriów „norymberskich” przystąpiono do czystek w instytucjach państwowych i urzędach. Likwidowano instytucje żydowskie, a ich pracowników aresztowano i wysyłano do obozu koncentracyjnego w Dachau. Trwał rabunek mienia na wielką skalę. Wielu Żydów z rozpaczą popełniło samobójstwo. Rozpoczęto też działania długofalowe zmierzające do zmniejszenia liczby Żydów, które miały uspokoić nastroje, a przede wszystkim być bardziej skuteczne niż antyżydowskie ekscesy. W Wiedniu pojawił się podwładny Heydricha untersturmführer SS Adolf Eichmann (1906–1962) z zadaniem koordynowania „akcji emigracyjnej”. W tym celu z ramienia SD utworzył Centralny Urząd do spraw Emigracji Żydów (*Zentralstelle für jüdische Auswanderung*), który miał się stać modelem dla późniejszych akcji deportacyjnych. Metoda Eichmanna polegała na wprzęgnięciu do „współpracy” przywódców społeczności żydowskiej, którzy mieli działać na rzecz „ułatwienia emigracji”, a przede wszystkim jej finansowania¹². Pod wpływem narastającej presji do września 1939 r. Austrię opuściło 126 445 Żydów.

W obawie przed napływem tysięcy uchodźców z Niemiec i Austrii wiele krajów zaostrzyło przepisy emigracyjne. Do grona tych państw należała również Polska. Nie tylko odmawiano wiz obywatelom austriackim, lecz także powołując się na pospiesznie uchwaloną przez sejm ustawę, która weszła w życie 1 kwietnia 1938 r., pozbawiono obywatelstwa „osoby narodowości niepolskiej” działające na szkodę

11 Raport z 18 X 1938 r., cyt. za: Jerzy Tomaszewski, *Preludium zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.*, Warszawa 1998, s. 102.

12 Na temat życia i działalności Eichmanna zob. np. David Cesarani, *Eichmann. Jego życie i zbrodnie*, tłum. Jacek Lang, Zakrzewo 2008, na temat działań w Wiedniu s. 88–96.

państwa polskiego lub przebywające za granicą nieprzerwanie ponad pięć lat. Chodziło tu głównie o Żydów, uważanych za „element destrukcyjny” i szkodliwy, czego zresztą inicjatorzy w polskim MSZ wcale nie ukrywali, choć nie eksponowali w publicznych enuncjacjach. 6 października 1938 r. MSW wydało rozporządzenie nakazujące obywatelom polskim przebywającym poza krajem uzyskanie do końca miesiąca stempla o ważności paszportu. Działania te stały się dla władz III Rzeszy wygodnym pretekstem do wszczęcia kroków wymierzonych w polskich Żydów przebywających na jej terytorium. Pod koniec października 1938 r. przymusowo wydano około 17 tys. Żydów mających obywatelstwo polskie¹³. Cała akcja została przeprowadzona przez Policję Bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei, Sipo), kierowaną przez Heydricha, w sposób niezwykle brutalny. Wyznaczonych do deportacji wyciągano z mieszkań, osadzano w punktach zbornych i pakowano do pociągów. Większość przesiedleńców traciła całą swoją własność i nie miała środków na przeżycie. Z kolei władze polskie z różnych powodów nie chciały wpuścić Żydów na polskie terytorium, skutkiem czego zmuszeni oni byli koczować w prymitywnych warunkach na terenach przygranicznych. Największy obóz zlokalizowano w Zbąszyniu, gdzie przez wiele tygodni pozostawało kilka tysięcy uchodźców. Warszawski historyk Emanuel Ringelblum (1900–1944), który przybył na miejsce w celu zorganizowania komitetu pomocy przesiedleńcom, pisał: „nigdy jeszcze nie doszło do tak brutalnej i bezlitosnej deportacji społeczności żydowskiej, jak ta w wykonaniu Niemców. Widziałem jedną kobietę, która została zabrana z domu w Niemczech jedynie w pidżamie (ta kobieta jest obecnie w stanie częściowej demencji). Widziałem ponadpięćdziesięcioletnią sparaliżowaną kobietę, która została zabrana z domu i deportowana, potem była całą drogę do granicy niesiona w fotelu przez młodych żydowskich mężczyzn. Widziałem mężczyznę w śpiączce, którego przeniesiono przez granicę na noszach – okrucieństwo niemające sobie równych w dziejach”¹⁴. Dzięki ofiarności polskich Żydów, którzy zebrali na ten cel 3 500 000 złotych, większość uchodźców została rozmieszczona na terenie całej Polski.

Sytuacja Żydów w Rzeszy radykalnie się pogorszyła po zamachu dokonanym 7 listopada 1938 r. przez Herschla Grynszpana na radcę ambasady niemieckiej w Paryżu Ernsta vom Ratha. Intencją młodego zamachowca, którego rodzina znalazła się wśród przymusowo deportowanych do Polski, było zwrócenie uwagi na los Żydów. Niektórzy liderzy partii nazistowskiej, z ministrem propagandy Josephem Goebbelsem (1887–1945) na czele, starali się zdyskontować ten incy-

13 Tomaszewski, *Preludium zagłady*, s. 86–88, 107. Jest to najobszerniejsze i najbardziej wnikliwe opracowanie tematu w języku polskim.

14 Notatka Emanuela Ringelbluma, 6 XII 1938 r., opublikowana w: *Wybór źródeł do nauczania o zagładzie Żydów na okupowanych ziemiach polskich*, oprac. Alina Skibińska, Robert Szuchta i in., Warszawa 2010, s. 63.

dent do wzmocnienia swych wpływów. Mobilizację ułatwiało to, że odbywały się akurat obchody puczu monachijskiego i bojówki partyjne były w gotowości. W nocy z 9 na 10 listopada w całej Rzeszy zapłonęły synagogi, demolowano żydowskie sklepy i mieszkania. To, co jego aparat propagandowy przedstawiał jako spontaniczne wystąpienia, było zaplanowane i wyreżyserowane. Policja otrzymała wytyczne, by interweniować jedynie w przypadkach plądrowania i kradzieży. Rozentuzjasmowany Goebbels notował w swym dzienniku: „Oddział uderzeniowy wykonuje straszną robotę. Z całej Rzeszy spływają teraz meldunki: 50, następnie 75 synagog płonie, Führer zarządził, by natychmiast aresztować 25–30 tys. Żydów. To da efekt. Powinni wiedzieć, że nasza cierpliwość się już wyczerpała. [...] W Berlinie płonie 5, następnie 15 synagog. Teraz szaleje zagniewany naród. [...] Kiedy jadę do hotelu, słyhać brzęk wybijanych szyb. Bravo! Bravo! We wszystkich dużych miastach płoną synagogi. Niemiecka własność jest niezagrożona”¹⁵. Wydarzenia wyrwały się spod kontroli. Dochodziło do zabójstw i rabunków na ogromną skalę. W ciągu dwóch dni zginęło 91 Żydów, zniszczono 267 synagog i tysiące sklepów, zbezczeszczono wszystkie żydowskie cmentarze. W obozach koncentracyjnych Dachau, Buchenwald i Sachsenhausen znalazło się około 30 tys. Żydów. Te budzące grozę wydarzenia zwykło się określać mianem „nocy kryształowej” (*Reichskristallnacht*). Był to ostatni wybuch ulicznej przemocy w III Rzeszy.

12 listopada 1938 r. Hermann Göring, sprawujący funkcję pełnomocnika do spraw planu czteroletniego, nadzorującego rozbudowę potencjału militarnego Rzeszy, zwołał w trybie pilnym konferencję z udziałem ministrów finansów, gospodarki, propagandy, przedstawicielei MSZ, policji, firm ubezpieczeniowych oraz różnych ekspertów, podczas której zapadły ważne postanowienia dotyczące kierunku traktowania „kwestii żydowskiej”. Podjęte decyzje dotyczyły działań bieżących i długofalowych zmierzających do „odżydzenia” (*Entjudung*) Rzeszy. W jego ocenie ekscesy nie przynosiły szkody Żydom, lecz gospodarce, gdyż sięgające 25 mln reichsmarek (RM) straty powstałe podczas „nocy kryształowej” zmuszone były pokryć towarzystwa ubezpieczeniowe. W celu ich zminimalizowania ustalono, że odszkodowania należne Żydom przejmie państwo. Co więcej, mieli oni zapłacić skarbowi Rzeszy „kontrybucję” w wysokości miliarda RM. Przyspieszona miała zostać „aryzacja” majątku na terenie Rzeszy i Austrii (zwanej wówczas Marchią Wschodnią – Ostmark). Najwartościowsze firmy miały zostać przejęte, większość przeznaczono do likwidacji, co pozbawiało dotychczasowych właścicieli środków do życia. Nadrzędnym celem tych działań były zyski dla niemieckiej gospodarki.

15 Joseph Goebbels, *Dzienniki*, t. 1: 1923–1939, wybór i tłum. Eugeniusz Cezary Król, Warszawa 2013, s. 523.

Nadrzędnym problemem z kolei stało się wydalenie zbledniałych Żydów z Rzeszy, podobnie jak to się stało w Wiedniu¹⁶.

Wkrótce wprowadzono całkowity zakaz działalności gospodarczej dla Żydów w usługach i niektórych gałęziach gospodarki. Lekarze i prawnicy nie mogli leczyć i obsługiwać „Aryjczyków”. Przed żydowskimi dziećmi zamknięto szkoły publiczne i uniwersytety. Drastycznie ograniczono możliwości funkcjonowania organizacji żydowskich. Nie utworzono gett, choć taki pomysł pojawił się podczas wspomnianej już konferencji z 12 listopada 1938 r. Sprzeciwił się Heydrich, uzasadniając to względami bezpieczeństwa: „Nie bylibyśmy w stanie kontrolować getta, w którym przebywałiby sami Żydzi. Stałoby się ono siedliskiem przestępców, epidemii itp. Nie możemy dopuścić, aby Żydzi mieszkali w tym samym domu co Niemcy, ale obecnie ludność niemiecka, zamieszkiwane przez nią ulice i domy zmuszają Żyda, by się odpowiednio zachowywał. Kontrola Żydów przez czujne oko całej ludności jest rozwiązaniem lepszym niż zgromadzenie ich tysiącami w jednej dzielnicy, w której nie bylibyśmy w stanie kontrolować ich codziennego życia przy pomocy nieumundurowanych agentów”¹⁷. Proces izolacji został rozłożony w czasie, nakazano Żydom przenosić się w wyznaczone miejsca, do tzw. domów żydowskich. Zadekretowano również, by w dokumentach znalazła się adnotacja o pochodzeniu. Zgodnie z rozporządzeniem MSW przyjętym 17 sierpnia 1938 r. Żydzi byli zobowiązani, w celu łatwiejszej identyfikacji, wpisać do dokumentów drugie imię – w wypadku mężczyzn Israel, a kobiet Sara. Nie wprowadzono jednak, i to na skutek weta Hitlera, specjalnego oznaczenia Żydów¹⁸.

W PRZEDEDNIU WOJNY

Praktycznie od początku niemieckie MSZ poszukiwało „międzynarodowego rozwiązania problemu żydowskiego”. W styczniu i lutym 1939 r. zapewniano zagranicznych dyplomatów, że jedynym „rozwiązaniem kwestii żydowskiej” jest wysiedlenie Żydów z Europy. III Rzesza miała „przejąć inicjatywę znalezienia drogi, środków i miejsca przeznaczenia dla żydowskiej emigracji”. Partyjny ideolog Alfred Rosenberg wskazywał na Gujanę, a przede wszystkim wyspę Madagaskar. W wyniku ustawicznej presji liczba Żydów na terenie Rzeszy i Austrii stale się

16 Więcej: Götz Aly, Susanne Heim, *Architects of Annihilation. Auschwitz and the Logic of Destruction*, tłum. Alan G. Blunden, London 2003, s. 11–16.

17 Raul Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, tłum. Jerzy Giebułtowski, Warszawa 2014, t. 1, s. 189.

18 Zdaniem Hilberga nie jest wykluczone, że uczynił to ze względów „estetycznych” (*ibidem*, s. 201).